

Kyrkorna i Håbo – ett medeltida arv

De första kyrkorna som byggdes när kristendomen infördes var små träkyrkor. Under 1100- och 1200-talen ersattes de i många fall av stenkyrkor efter kontinentalt mönster. Ofta byggdes de i närheten av de betydande vattendragarna. Kyrkorna skulle vara lätta att nå, men lika viktigt var att de kunde ses på långt håll och påminna invånarna om kristendomens betydelse. Intill kyrkorna anlades gemensamma begravningsplatser och som en följd av detta övergavs de äldre bygravfälten.

De kyrkor som inte var gårdskyrkor fick en egen socken vars invånare hörde till kyrkan. Kyrkan låg ofta relativt centralt i socknen. Av Håbos sockenkyrkor ligger dock Yttergrans kyrka nära Övergrans sockengräns. Eventuellt var den ursprungliga socknen Gran, men den kom i så fall tidigt att delas i Ytter- och Övergran. I samband med detta fick Sigreda kyrka, som ursprungligen var en gårdskyrka, bli Yttergrans sockenkyrka. Sockenkyrkorna utvecklades snart till centrala mötesplatser och med tiden kom sockenstuga, fattighus och skola att ingå i kyrkomiljön.

Mälardalen var redan tidigt centrum för den kyrkliga organisationens framväxt. De första stenkyrkorna i Uppland uppfördes i Sigtuna som blev biskopssäte omkring 1060. Inom Håbo-bygden utvecklades en tidig kyrklig organisation vilken bör ha påverkats av det geografiskt närbelägna Sigtunaområdets starka kyrkliga ställning.

I de fem socknarna som ingår i dagens Håbo kommun uppfördes tidstypiska, romanska sockenkyrkor under 1100-talets slutskede och i början av 1200-talet. Kyrkorna är byggda med tjocka skalmurar av gråsten och kalkbruk. De hade ofta ett långhus, smalare kor med absid och ett västtorn. Av de kyrkor i Håboområdet där den ursprungliga planformen är känd hade Flasta kyrka i Skokloster och Yttergrans kyrka denna utformning. Yttergrans torn är dock byggt lite senare än övriga kyrkan. Kalmars kyrka har troligen också varit en absidkyrka. Hägeby kyrka är uppförd med ursprungligt västtorn. Kyrkans tidigaste utseende är i övrigt okänt. Den äldsta utformningen av Övergrans kyrka är till stora delar höljd i dunkel.

Yttergrans och Flasta kyrkor antas ha uppförts som gårdskyrkor för betydande stormannaätter. Flasta kyrka byggdes under 1100-talet, men förlorade redan under 1200-talet sin roll som sockenkyrka när klosterkyrkan tog över dess tidigare uppgifter. Flasta kyrka kom därmed att förfalla och står sedan länge som ruin.

En särställning bland sockenkyrkorna i Håbo har Skokloster kyrka, vilken är uppförd som en klosterkyrka. På 1230-talet anlades ett kloster för cisterciensernunnor på Skohalvön. I mitten

Yttergrans kyrka

Övergrans kyrka

Flasta kyrkoruin

Kalmars kyrka

Hägeby kyrka

Skoklosters kyrka

Häxor som får sina smörjhorn fyllda av djävulen. Kalkmålning av Albertus Pictor i Yttergrans kyrka.

av 1200-talet påbörjades arbetet med att uppföra en kyrka i tegel. Kyrkan som var sammanbyggd med en klosteranläggning invigdes år 1300. Mariakyrkan i Sigtuna, som byggdes under första hälften av 1200-talet, har stått som arkitektonisk förebild. Skoklosters kyrka är en tidig representant för den gotiska stilen i Mellansverige. Den är även en av de tidigaste tegelbyggnaderna i Mälardalen. Efter reformationen på 1500-talet drogs klostret med dess stora jordområden in till staten och klosteranläggningen kom att förfalla. Kyrkan fortsatte dock att användas som sockenkyrka och är därför bevarad åt eftervärlden.

Håbobygdens kyrkor har genom tiderna haft skiftande öden. Befolkningsökningar i församlingarna, krav på nya funktioner, nya stilideal och bränder har medfört att kyrkorna har byggts om och förändrats. Yttergrans, Övergrans och Kalmars kyrkor hade från början inga torn. Yttergran och Övergran kyrkor kompletterades dock med tornbyggnader redan i början av 1200-

Yttergrans kyrka.

talet. Kalmars kyrka fick sitt torn först vid 1400-talets mitt. Numera präglas samtliga kyrkors torn av ombyggnader som är gjorda under 1800-talet. Yttergrans kyrktorn bevarar dock en något äldre karaktär. Att församlingarna växte under 1200-talets slut och i början av 1300-talet avspeglas i att samtliga kyrkor moderniserades och utvidgades vid denna tid. Övergrans, Hågeby och Kalmars kyrkor utökades och byggdes om till salkyrkor. Enligt vanligt ombyggnadsmönster under 1400-talet tillkom både vapenhus och tegelvalv i kyrkorna. Efter tegelvalvens tillkomst försågs Övergrans, Ytter-

grans och Kalmars kyrkor med kalkmålningar av den välkände kyrkomålaren Albertus Pictor (ca 1440–1509). Under 1700-talet gjorde nya stilideal sig gällande varför målningarna kalkades över. Numera har Albertus Pictors målningar knackats fram på nytt. Målningarna i Övergrans kyrka togs fram så sent som på 1970-talet. De föreställer bland annat scener med de 14 förebudena inför yttersta domen och räknas till Albertus Pictors tidiga verk. I Yttergrans kyrka finns ett porträtt av ärkebiskopen Jacob Ulfsson (Örnfot) som anses ha varit målningarnas donator, se bild s. 26. Förutom en avbildning på en skrud är detta det enda porträtt som finns av ärkebiskopen. Kalkmålningarna i Kalmars kyrka är idag endast fragmentariska. För uppländska förhållanden är interiörmålningarna i Häggeby kyrka ovanliga, då kyrkan först under 1600-talets slutskede dekorerades med växtornamentik i renässansstil.

Under stormaktstiden fick kyrkorna en ny roll som begravningskyrkor åt ståndspersoner. Detta framträder tydligast i Skoklosters kyrka där det ståtliga Wrangelska gravkoret uppfördes 1639. Även Häggeby kyrka bär spår av ståndsmässiga gravplatser. Bland annat har kyrkan flera vapensköldar och begravningsvapen, av vilka de två största är knutna till släkten Planting som under 1600-talet var ägare till Finnstaholms säteri. Det var även mycket vanligt att adelspersoner donerade dyrbara inventarier till kyrkorna. Ett exempel är predikstolen i Övergrans kyrka som är en gåva från grevinnan Ebba Brahe. Hon var gift med riksmarsken Jacob de la Gardie som vid 1600-talets mitt var ägare till Biskops-Arnö.

Kyrkobyggnaderna präglas idag till sitt yttre av ombyggnader som skedde under 1700- och 1800-talen. Som redan har nämnts byttes de tidigare spetsiga tornspirorna ut mot lägre huvar. De små medeltida fönstren har förstörats för att ge bättre ljusinsläpp och flera av kyrkklockorna flyttades upp i tornen från de fristående klockstaplarna. Vid Yttergrans och Skoklosters kyrkor finns dock klockstaplar från 1700-talet bevarade.

Det är inte bara de mindre stenkyrkorna som har byggts om under århundradenas lopp. Även Skoklosters kyrka har genomgått en hel del förändringar. I samband med att det Wrangelska gravkoret uppfördes på 1600-talet renoverades kyrkan genom Herman Wrangels försorg. Omkring år 1730 gjordes flera yttre förändringar och under 1800-talet genomgick kyrkan – liksom de flesta andra svenska medeltidskyrkor – en hård restaurering. I Skoklosters fall leddes renoveringen av arkitekten Emil Langlet.

Wrangelska gravkoret i Skoklosters kyrka.

Den gotiska pelarsalen är en rest av den medeltida borgen på Biskops-Arnö.

Prästboställen

Inom nuvarande Håbo kommun fanns under medeltiden en ärkebiskopsborg, där biskoparna vanligen residerade under sommarhalvåret. På 1320-talet lät ärkebiskopen Olof Björnsson uppföra en palatsliknande borganläggning på Arnö i Övergrans socken. Vid reformationen under 1500-talet drogs egendomen in till kronan. Idag återstår endast delar av den medeltida borgen i den nuvarande gårdsanläggningen på Biskops-Arnö. Intressant och mycket vacker är den gotiska pelarsalen som numera tjänstgör som samlingslokal.

Prästerna hade – liksom andra civila ämbetsmän och militära befäl – som löneförmån boställen som upplåts av kronan. Prästerna var skyldiga att bo på gården och att bruka jorden. Redan i Upplandslagen från 1296 fanns det bestämmelser om prästgårdarnas storlek och bebyggelse. Här stadgas hur många hus som skulle finnas och vilka funktioner de skulle ha. Dessa så kallade laga hus var bönderna skyldiga att uppföra. Underhållet av byggnaderna var däremot prästens ansvar. Denna byggnadsskyldighet upprepades i flera lagar och resolutioner. I 1720 och 1727 års resolutioner angavs riktlinjer för bostadshusens storlek och utformning. Den sexdelade

Kalmars prästgård är en av de äldsta prästgårdarna i Uppland med sexdelad plan.

Det före detta komministerbostället i Yttergran bevarar en äldre kringbyggd gårdsstruktur.

planen förordades för att prästboställena skulle få en ståndsmissig bebyggelse. Under 1700-talet fick prästgårdarna alltmer karaktären av mindre herrgårdar. Den ännu bevarade huvudbyggnaden vid Kalmars prästgård, som är uppförd 1740, är en av de äldsta prästgårdarna i Uppland som har en sexdelad plan. Manbyggnaderna på prästgårdarna i Skokloster, Hägeby och Övergran har även de sexdelade planer, men de är byggda först i slutet av 1700-talet eller i början av 1800-talet. Under början av 1800-talet blev det populärt med tvåvåninga huvudbyggnader på prästgårdarna och enligt tidens ideal byggdes Övergrans prästgård på med en övervåning.

År 1910 genomfördes en ny prästgårds- och prästlönereform som på ett radikalt sätt skilde prästbostaden från jordbruket. Enligt den nya boställsordningen skulle själva prästgården endast utgöras av manbyggnaden, brygghus, visthus, källare, vedbod och hemlighus. Arrendatorbostäder uppfördes ofta i anslutning till jordbruket. På Skoklosters prästgård uppfördes i början av 1900-talet en arrendatorbostad i vinkel med huvudbyggnaden.

Äldre, timrade ekonomibygnader av kulturhistoriskt intresse finns bevarade på flera av prästgårdarna i Håbo. Bland annat kan nämnas den tiondebod från 1800-talet som står vid Hägeby prästgård.

Kaplanen, som efter 1800-talets mitt kom att kallas komminister, var kyrkoherdens medhjälpare. Till en början var kaplanen bosatt på prästgården, men från 1680-talet fick han ett eget boställe. Det var kronohemman som anslogs till kaplansboställen och ofta fanns det redan en bondgård. Många gånger låg de en bit ifrån kyrkan. Kaplansgårdarna var anspråkslösare än kyrkoherdeboställena, dels för att kaplanen ansvarade för både uppförandet och underhållet av byggnaderna, dels för att kaplanen var underordnad kyrkoherden. I Yttergrans by finns ett relativt välbevarat kommunisterställe. Kaplansboställen har även funnits i Nederhassla i Hägeby socken, i Bista i Kalmar och i Kivinge i Övergran. I Kalmar socken har kyrkoherdebostället under en tid även nyttjats som komministerboställe.

Hålvägssystem vid Draget i Kalmars socken.